

De laatste keizer stierf 100 jaar geleden

De continuïteit van het Romeinse keizerrijk

In 1918 kwam er officieel een einde aan het Romeinse Rijk. Tsaar Nicolaas II, die al in oktober 1917 was afgezet, werd op 17 juli met zijn gezin vermoord. Karel I, de kortstondige keizer van Oostenrijk, werd afgedankt op 11 november, de dag van de Wapenstilstand. Kaiser Wilhelm II die op 10 november naar Nederland was gevlucht, stemde op 28 november officieel in met zijn afzetting. In 2018 wordt dus niet alleen het einde van de Eerste Wereldoorlog herdacht, maar ook het einde van het keizerschap.

Anton van Hooff is klassiek historicus.

Wat is een keizer? Iets hogers dan een koning, niet? Zo heeft Den Haag in Rick Buijs de Haringkeizer, terwijl Bertus Buijs zich bescheidener opstelt als de Haringkoning. In sprookjes fungeert de keizer als een oppermachtige figuur. Vaak gaat het dan om de keizer van China. Historisch gezien heeft hij echter evenmin recht op de keizerstitel als de *tenno* van Japan of Haile Selassie, de voormalige *negus* van Ethiopië. Die worden alleen overdrachtelijk keizer genoemd. Keizer in eigenlijke zin is alleen de vorst die zijn positie kan terugvoeren op Gaius Iulius Caesar (100-44 v.C.). Diens nevennaam (*cognomen*) Caesar, is een titel geworden, een uniek verschijnsel in de wereldgeschiedenis. Bij de directe opvolgers was er geen probleem. Augustus was postuum door de dictator, die geen wettige zoon naliet, geadopteerd en mocht zich dus Iulius Caesar noemen. Dat deed hij dan ook uitbundig, bijvoorbeeld op de munten die in zijn naam werden uitgegeven. Hij wilde zich immers profileren als de ware nieuwe Caesar tegenover Marcus Antonius, die aanvankelijk de politieke erfenis van Caesar in de wacht leek te slepen. Met die strategie had Gaius Iulius Caesar Octavianus succes. De toevoeging Octavianus, de Octaviaanse, herinnerde aan de oorspronkelijke familienaam van Augustus, Octavius. Zelf gebruikte hij die niet, maar in de moderne geschiedschrijving is het de gewoonte hem daarmee aan te duiden,

**100JAAR
GELEDEN**

Favoriete tentamenvraag

Wat is het keizerschap? Dat was een favoriete tentamenvraag van mij. Ik spitste de vraag wel wat toe, bijvoorbeeld met 'Noem in je antwoord drie onderscheidende elementen die de bundel bevoegdheden van het keizerschap uitmaakten. Gebruik in je antwoord van circa vijftien regels drie Latijnse termen op een manier die begrip toont.' Kunt u als lezer een voldoende scoren? Daarvoor is het nodig dat geantwoord wordt dat de keizer volgens zijn functie als *proconsul* van de buitenprovincies, waar het merendeel van de troepen lagen, in feite opperbevelhebber was.

'Odoaker maakte in 476 een einde aan de farce en stuurde de laatste keizer met pensioen'

Bekleed met de *tribunicia potestas*, bevoegdheid van volkstribuun, was hij verantwoordelijk voor brood en spelen in de Stad en als *pontifex maximus*, opperpriester, vertegenwoordigde hij de Romeinen tegenover de goden. Vooral het onder woorden brengen van het religieuze aspect, bleek altijd moeilijk. Voor een vrolijk moment bij het nakijken zorgde de student die schreef: 'Augustus gaf zich uit voor een god (wat hij niet was).' Je zou als docent maar eens rare gedachten kunnen hebben.

In elk geval was het wezenlijk voor het keizerschap dat het verschillende constitutionele functies uit de Republiek in één persoon verenigde. Daarbij werd zorgvuldig de schijn van autocratie vermeden. In mijn artikel over Traianus (*Kleio* 4, 2017) heb ik geschilderd hoe omzichtig de modelkeizer opereerde. Maar vóór alles was hij

de rijkscommandant. Vandaar dat de reeks titels in inscripties en op munten altijd begon met *Imperator*, waarvan het Franse *empereur* is afgeleid. De Romeinen duiden de positie van de keizer niet aan met *caesaritus*, *augustalitas* of iets dergelijks. De woorden *Imperator*, *Caesar* en *Augustus* bleven eretitels. De functie van wat wij de keizer noemen, werd *principatus* genoemd. Dat betekende leiderschap. De *princeps* van de senaat was vroeger degene die op grond van waardigheid, in de Republiek op anciënniteit, als eerste zijn mening gaf over het voorstel van een magistraat en zo het verloop van het debat bepaalde. De keizer was de grote initiator van de gemeenschap. Van *princeps* is ons 'prins' afgeleid, vaak misverstaan als 'koningszoon', maar de Prins van Oranje is de vorst van Orange. Het Latijn is verantwoordelijk voor heel wat staatkundige termen.

Caesar of Augustus

Na Nero kon niemand meer met recht Caesar als familienaam gebruiken, maar toch werd de term gebruikt door de vier 'honden' die in 68/69 n.C. om het been van het keizerschap vochten: Galba, Otho, Vitellius en Vespasianus. Ze deden dat in het bijzonder op de munten die door hun functie massaal verspreid werden en daardoor ideaal propagandamateriaal waren. Toen na het woelige Vierkeizerjaar de toestand onder Flavius Vespasianus (keizer 69-79 n.C.) was gestabiliseerd, werd hij aangeduid als Caesar Augustus. Zijn beide zoons Titus en Domitianus kregen alleen het predikaat Caesar. Dat werd sindsdien praktijk. De regerende keizer heette Augustus. Eigenlijk is het dus beter niet van de keizer, maar van de augustus te spreken. De aangevozen opvolger(s) werden voortaan aangeduid

Het mozaïek van keizer Justinianus van Byzantium in de San Vitale-kapel in Ravenna.

Links: Keizer Maximiliaan I van Mexico. Portret uit 1864 gemaakt door Andrew Burgess. Bron: Library of Congress (VS).
Onder: Een deel van het mozaïek van de Kaiser-Friedrich-Gedächtniskirche in Berlijn. Op het mozaïek is de Duitse keizerlijke familie afgebeeld.

innamen, was de stad veilig achter een strook zompig land. Ravenna kreeg de monumenten die bij een christelijke residentie hoorden. Daarvan overleefden kerken en kapellen de latere plunderingen, zodat in Italië een Byzantijnse culturele enclave overbleef. De San Vitale was als orthodoxe rondbouw het model voor de Paltskapel van Aken, die op zijn beurt voorbeeld was voor de Nicolaaskapel op het Nijmeegse Valkhof, beter bekend als de Karolingische kapel, het oudste bewaarde gebouw van Nederland. Van de mozaïeken van Ravenna zijn die in de San Vitale wel het beroemdste: ze tonen keizer Iustinianus en zijn vrouw Theodora als vrome gelovigen. Het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk, waarvan de onderdanen zich in het Grieks Romeinen, *Romaioi*, noemden, bleef met vele ups en downs tot 1453 bestaan.

Iwan de Formidabele, vorst van Moscovië, ‘herstelde’ in 1547 het Romeinse Rijk in het oosten door zich tsaar te laten noemen. Peter de Grote verwesterde in 1613 de titel tot *imperator*, maar tsaar bleef de gewone titel tot en met Nicolaas II. Daarna is het woord in overdrachtelijk zin wel toegepast op Stalin: de rode tsaar.

als caesares, hoewel ook de augustus ‘caesar’ steeds in zijn titulatuur opnam. Na ‘Imperator Caesar Augustus’ volgde de naam. Daarna kwamen andere bevoegdheden: tribunicische macht, opperpriesterschap en consulaten. Het onderscheid augustus-caesar werd in 285 n.C. geformaliseerd in de tetrarchie, viermacht, van Diocletianus. Hij en zijn ‘medekeizer’ Maximianus waren augustus en stonden als zodanig boven de twee caesaren Constantius Chlorus en Galerius, die hen te zijner tijd moesten opvolgen. Het vernuftige systeem van Diocletianus werkte niet. Na veel woelingen was Constantijn de Grote in 325 weer de enige keizer van het hele rijk. Lang duurde de rijkseenheid niet. In 395 verdeelde Theodosius de Grote het keizerschap over zijn zoons Arcadius en Honorius. De idee was wel ‘één keizerschap in twee personen’, maar in de praktijk dreven de oostelijke rijkshelvt van Arcadius en het westen onder Honorius spoedig uiteen. Het grondgebied van het Romeinse Rijk in het westen verschrompelde snel. Barbaarse legerleiders, die nog wel uit naam van de keizer opereerden, wisten het tij niet te keren. Ten slotte maakte Odoaker in 476 een einde aan de farce. Hij stuurde de laatste keizer Romulus Augustulus met voortijdig pensioen en noemde zich koning, *rex*, van Italië. Het westelijke keizerschap liet hij door de senaat formeel teruggeven aan de keizer van Constantinopel.

Het oosterse keizerschap

Op grond van dit ‘herstelde keizerschap’ deed Iustinianus (keizer 527-565) verwoede pogingen om het westen weer in handen te krijgen. Uiteindelijk bleef van zijn veroveringen in Italië alleen het exarchaat, buitenprovincie, van Ravenna over. Tot 751, toen de Longobarden de stad

Na de ineenstorting van het communisme heeft de Russische Federatie heel wat symbolen uit de tsarentijd weer van stal gehaald. In de jaren negentig gaf ik op het Eerste Klassieke Gymnasium van Sint-Petersburg een gastles over Romeinen in Nederland. Ik liet daarbij een dia zien van het stadswapen van Nijmegen, dat de plantsoendienst ieder jaar in bloemen uitlegt bij de Waalbrug. ‘Maar dat is ons wapen!’ riepen de leerlingen uit. Inderdaad, het wapen dat nu op Russische emblemen en munten te vinden is, de dubbele, gekroonde adelaar, is identiek aan het wapen dat Nijmegen als vrije rijksstad sinds de Ottonen voert. Die ‘herstelden’ in 962 het Heilige ►

Het wapen van de stad Nijmegen dat sterk lijkt op het wapen van de Russische Federatie.

Roomse (=Romeinse) Rijk van de Duitse Natie. Dit was weer een hernieuwing, *renovatio*, van het Romeinse Rijk dat in 800 door Karel de Grote in het westen al was hersteld, erkend door de keizer van Constantinopel.

In beginsel bleef dat bestaan tot 1804 toen Napoleon de Habsburgers dwong voortaan tevreden te zijn met de titel Keizer van Oostenrijk. Zelf noemde hij zich *empereur*, naar het Latijnse *imperator*. Al in 1814 kwam er een einde aan deze Franse tak van het keizerschap, maar in 1852 renoveerde Napoleon III, neef van de grote Napoleon, deze variant die een bestaan tot 1870 beschoren was. In de negentiende eeuw leed het keizerschap aan proliferatie. Naast de twee Franse *empereurs*, had Brazilië van 1822 tot 1889 een *imperador*. Mexico was zelfs twee keer korte tijd een keizerrijk, van 19 mei 1822 tot 19 maart 1823 onder Augustin I en van 1864 tot 1867 onder Maximiliaan I. Hij was de jongere broer van keizer Franz Joseph. Op aandringen van *empereur* Napoleon III en op uitnodiging van Mexicaanse monarchisten maakte hij met een Oostenrijks-Frans escorte vanuit Triëst de overtocht en verklaarde zich bij aankomst tot *emperor*.

'Na de ineenstorting van het communisme heeft de Russische Federatie heel wat symbolen uit de tsarentijd weer van stal gehaald'

Hij werd de republikeinen echter nooit de baas. Na het einde van de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 kreeg het verzet militaire steun vanuit de VS. Op grond van de Monroe-doctrine was Europese interventie taboe. Ook de dreiging die van Pruisen uitging, deed Napoleon III besluiten de Franse troepen terug te trekken. Maximiliaan weigerde te vertrekken en bood met zijn loyalisten dapper weerstand, maar werd gevangengenomen en op 19 juni 1867 gefusilleerd.

De laatste keizer

Zijn aanvankelijke beschermer Napoleon III verloor met de oorlog tegen Duitsland zijn keizerschap door de Slag bij Sedan, 2 september 1870.

Sesar of kaisar?

'Wat zeg jij,' wordt me regelmatig gevraagd, 'sesar of kaisar?' Soms wordt nog de derde variant genoemd, 'tsesar'. Wel, als het de historische figuur betreft, hang ik niet de frik uit en zeg gewoon *sesar*. Maar in een Latijnse tekst zal ik *kaisar* lezen. Voor die laatste uitspraak zijn overtuigende argumenten. De Grieken hoorden de Romeinen *kaisar* zeggen en gaven dat woord in hun alfabet dan ook zo met een kappa en ai weer.

Ook onze moedertaal levert een argument. *Keizer* is een van de woorden die al in de Romeinse tijd werden overgenomen. De Bataven hielden de 'k' die ze als beginklank hoorden vast, net zoals in *kelder* van het Latijnse *cellarium*, dat in het Duits nog beter bewaard is als *Keller*. Kelders en keizers waren nieuwe zaken die met naam en al werden overgenomen. Later werd in het Latijn de uitspraak van de c vóór e en i een s of ts – voorbeeld: cello. Via de Romaanse talen erfden wij de absurde dubbele uitspraak van de c: vóór a, o en u en vóór medeklinkers een k, voor de andere klinkers een (t)s. Juist als classicus, vertrouwd met de geschiedenis van het alfabet, ben ik er voor om de c helemaal af te schaffen. Die volkomen overbodige letter leidt tot de bizarre spellingen confiscatie en confisqueren. *Scepsis* moet volgens de regels als 'sepsis' worden uitgesproken... Enfin, zo zijn er twee uitspraakwegen ontstaan, die met de k in het Germaans en met de (t)s in andere talen, zoals het Russische tsaar.

Al binnen enkele maanden, op 18 januari 1871, riepen de Duitse vorsten in het paleis van Versailles Wilhelm I tot *Deutscher Kaiser* uit. Na zijn dood in 1888 kon zijn zieke zoon Friedrich maar 99 dagen keizer zijn, zodat dat jaar het Driekeizerjaar werd toen Wilhelm II hem opvolgde. Deze liet voor zijn vader de Kaiser-Friedrich-Gedächtniskirche oprichten, waarvan de gehavende toren het symbool is van Berlijns verwoesting in de Tweede Wereldoorlog. De neogotische kerkhal is verdwenen en vervangen door een grote ruimte in staal en beton. Maar de voorhal van de oude kerk is bewaard gebleven. Daar is een mozaïek van de keizerlijke familie aangebracht, vroom op weg naar het avondmaal. De overeenkomst met de keizerlijke mozaïeken van de San Vitale in Ravenna is onmiskenbaar. Wilhelm II met zijn jubelsnor is meteen herkenbaar. Hij was in 1918 de laatste van de drie keizers die ten val kwamen en daarmee twee millennia keizergeschiedenis afsloot. Alle keizers die hier ter sprake kwamen, bedienden zich van parafernalia die de continuïteit met de Romeinse caesaren onderstreepten. Tegenwoordig is de Russische Federatie de enige staat die de symbolen (weer) gebruikt. En Poetin wordt wel als tsaar betiteld... ■